

Quranic Studies (Specialized Quarterly)
Vol.5 / No.16 / Summer 2025
<https://www.iict.ac.ir>
...

The Objectives of the Qur'an's Revelation: From Individual Guidance to the Formation of a Divine Society (A Systematic Analysis of Intermediate and Ultimate Purposes)

Abdolkarim Behjatpour

Associate Professor, Research Institute for Islamic Culture and Thought (IICT)

Email: abp114@yahoo.com

Orcid: [0000-0002-2454-0808](https://orcid.org/0000-0002-2454-0808)

Citation

Bahjatpour, A. (2026). The Objectives of the Qur'an's Revelation: From Individual Guidance to the Formation of a Divine Society (A Systematic Analysis of Intermediate and Ultimate Purposes). (e736220). *Quranic Studies*, 5(16), e736220 doi: 10.22034/qs.2026.736220

[10.22034/qs.2026.736220](https://doi.org/10.22034/qs.2026.736220)

Type of Article: Research Article

Received: 2025/09/29

Revised: 2026/01/07

Accepted: 2026/01/25

Publish Online: 2026/05/02

Abstract:

This study aims to elucidate and systematically organize the objectives of the Quranic revelation within a framework of intermediate and ultimate purposes, employing a descriptive-analytical methodology grounded in library research (Quranic verses, narrations, and perspectives of Quranic scholars and interpreters). The absence of a systematic and cohesive plan for the Quran's objectives in the heritage of Quranic sciences has led to diverse and scattered interpretations of the purposes of this divine book. To address this gap, this research directly examines Quranic verses, narrations from infallists in socio-practical goals (such as establishing justice, resolving conflicts, and forming a divine society). These objectives align with the Quran's ultimate purpose, namely "guiding humanity to the straight path to escape misery and attain eternal bliss (salvation and success)," and are realized within four domains of human relationships: with God, oneself, society, and existence.

Keywords

Quranic purposes, objectives of revelation, Quranic guidance, gradual revelation, Islamic education, Quranic society.

Copyright © 2024 The Author(s);

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-BY-NC: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en>),

which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

قرآن پژوهی (فصلنامه تخصصی)
سال پنجم / شماره ۱۶ / تابستان ۱۴۰۴
نوع مقاله: پژوهشی
<https://www.iict.ac.ir>
...

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام مند از مقاصد میانی و نهایی)

عبدالکریم بهجت پور

دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

Email: abp114@yahoo.com

Orcid: [0000-0002-2454-0808](https://orcid.org/0000-0002-2454-0808)

استناد به این مقاله:

این پژوهش با هدف تبیین اهداف نزول قرآن کریم و نظام‌مندسازی آنها در قالب مقاصد میانی و نهایی، با روش توصیفی - تحلیلی و با اتکا به داده‌های کتابخانه‌ای (آیات، روایات و آرای مفسران و قرآن‌پژوهان) انجام شده است. فقدان طرحی نظام‌مند و یکپارچه از اهداف قرآن در میراث علوم قرآنی به پراکندگی و تنوع برداشت‌ها از مقاصد این کتاب آسمانی انجامیده است. برای رفع این خلأ، پژوهش حاضر با واکاوی مستقیم آیات قرآن و احادیث معصومان^{علیهم‌السلام} و نیز تحلیل دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان (همچون مجلسی، زرقانی، مصباح یزدی، حکیم، جوادی آملی و امام خمینی) و حتی اشارات خاورشناسان، به استخراج و طبقه‌بندی اهداف قرآن پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد اهداف قرآن در فرآیند نزول، دارای سیری تکاملی و لایه‌ای است که از اهداف عاطفی - تربیتی (مانند تذکر، انذار، تبشیر، ایجاد سکینه و رحمت) آغاز شده، به اهداف بینشی - شناختی (همچون ارائه نور، هدایت، تبیین، تفصیل و تعقل) می‌رسد و در نهایت به اهداف اجتماعی - عملی (از قبیل برپایی قسط، حل اختلافات و تشکیل جامعه‌ای الهی) متکامل می‌شود. این اهداف در راستای هدف نهایی قرآن؛ یعنی «هدایت انسان به صراط مستقیم برای رهایی از شقاوت و رسیدن به سعادت اخروی (فلاح و فوز)» قرار دارند و در چهار حیطه رابطه انسان با خدا، خود، جامعه و هستی تحقق می‌یابند.

[10.22034/qs.2026.736220](https://doi.org/10.22034/qs.2026.736220)

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷
تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۷
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۵

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

این پژوهش با هدف تبیین اهداف نزول قرآن کریم و نظام‌مندسازی آنها در قالب مقاصد میانی و نهایی، با روش توصیفی - تحلیلی و با اتکا به داده‌های کتابخانه‌ای (آیات، روایات و آرای مفسران و قرآن‌پژوهان) انجام شده است. فقدان طرحی نظام‌مند و یکپارچه از اهداف قرآن در میراث علوم قرآنی به پراکندگی و تنوع برداشت‌ها از مقاصد این کتاب آسمانی انجامیده است. برای رفع این خلأ، پژوهش حاضر با واکاوی مستقیم آیات قرآن و احادیث معصومان^{علیهم‌السلام} و نیز تحلیل دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان (همچون مجلسی، زرقانی، مصباح یزدی، حکیم، جوادی آملی و امام خمینی) و حتی اشارات خاورشناسان، به استخراج و طبقه‌بندی اهداف قرآن پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد اهداف قرآن در فرآیند نزول، دارای سیری تکاملی و لایه‌ای است که از اهداف عاطفی - تربیتی (مانند تذکر، انذار، تبشیر، ایجاد سکینه و رحمت) آغاز شده، به اهداف بینشی - شناختی (همچون ارائه نور، هدایت، تبیین، تفصیل و تعقل) می‌رسد و در نهایت به اهداف اجتماعی - عملی (از قبیل برپایی قسط، حل اختلافات و تشکیل جامعه‌ای الهی) متکامل می‌شود. این اهداف در راستای هدف نهایی قرآن؛ یعنی «هدایت انسان به صراط مستقیم برای رهایی از شقاوت و رسیدن به سعادت اخروی (فلاح و فوز)» قرار دارند و در چهار حیطه رابطه انسان با خدا، خود، جامعه و هستی تحقق می‌یابند.

واژگان کلیدی

مقاصد قرآن، اهداف نزول، هدایت قرآنی، نزول تدریجی، تربیت اسلامی، جامعه قرآنی،

Copyright © 2024 The Author(s);

This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC-BY-NC: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.en>), which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

مقدمه

قرآن کریم به عنوان معجزه جاویدان پیامبر خاتم^ﷺ، کتاب هدایت برای تمامی بشریت است. آشنایی با اهداف و مقاصدی که این کتاب آسمانی برای تحقق آنها نازل شده، نقشی بنیادین در فهم درست و تفسیر صحیح آیات آن دارد. این آگاهی، به مفسر کمک می‌کند تا درک خود از سوره‌ها و آیات را در چهارچوبی کلان و همسو با غرض اصلی وحی سامان دهد. بیان مسئله اصلی این است که در میراث مکتوب علوم قرآنی و حتی در مهم‌ترین موسوعه‌های مدون این علم (مانند البرهان زرکشی و الاتقان سیوطی)، فصل یا بخش مستقلی به طور نظام‌مند به «اهداف و مقاصد نزول قرآن» اختصاص نیافته است. پرداختن به این موضوع، عمده‌تاً پراکنده و در لابه‌لای آثار تفسیری یا قرآن‌شناختی متأخر آمده است. این خلأ، موجب گردیده تا دیدگاه‌های مختلف و گاه ناقصی درباره مقاصد قرآن ارائه شود که نیازمند واکاوی، نقد و ارائه چهارچوبی جامع است.

ضرورت تحقیق حاضر، نخست، پرکردن این خلأ نظری و ارائه تحلیلی منسجم از اهداف قرآن بر اساس خود آیات در کنار روایات است. دوم، پاسخ به نیاز روز جوامع اسلامی برای درک غرضمندی و کارآمدی دائمی قرآن در حل مسائل فردی و اجتماعی است. سوم، ایجاد مبنایی برای تفسیر موضوعی و تنزیلی قرآن است که فهم سیر نزول و تعامل تدریجی قرآن با واقعیت‌های جامعه مخاطب را ممکن می‌سازد.

روش تحقیق در این نوشتار، روش توصیفی - تحلیلی است. داده‌ها از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و با رویکرد اسنادی گردآوری شده‌اند. در مرحله نخست، آیات قرآن که صراحتاً یا تلویحاً به بیان هدفی از نزول اشاره دارند، استخراج و دسته‌بندی شده‌اند. در مرحله دوم، روایات معصومان^{علیهم‌السلام} در فضیلت و بیان کارکردهای قرآن مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در مرحله سوم، مهم‌ترین دیدگاه‌های مفسران و قرآن‌پژوهان مسلمان (اعم از قدیم و معاصر) و نیز اشارات قابل توجه خاورشناسان در دائرةالمعارف‌های معتبر گردآوری، تحلیل و نقد شده‌اند. درنهایت با تحلیل این داده‌ها، تلاش شده تا طبقه‌بندی منظومه‌وار و منسجمی از اهداف میانی و نهایی قرآن ارائه گردد.

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام‌مند از مقاصد میانی و نهایی)

۱. مفهوم‌شناسی

«هدف» در لغت به هر چیز بلند مانند کوه، تپه (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۴۴۲/ فیومی، ۱۴۰۵، ص ۶۳۵)، ساختمان بلند (ابن‌اثیر، ۱۳۶۴، ج ۵، ص ۲۵۱) و نیز غرض (فیومی، ۱۴۰۵، ص ۶۳۵/ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۵۳۶) و نشانه هدف‌گیری و تیراندازی (جوهری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۰۹۳/ ابن‌منظور، ۱۴۰۵، ج ۹، ص ۳۴۶) گفته می‌شود. همچنین عبارت «أَهْدَفَ الشَّيْءُ» نیز هنگامی به کار می‌رود که چیزی در جایی نصب (فراهیدی، ۱۴۰۵، ج ۴، ص ۲۹/ ابن‌منظور، ۱۴۰۵، ج ۹، ص ۳۴۵) و به آن روی آورده شود.

در این نوشتار گاه به جای کلمه «اهداف»، واژگان «اغراض» و «مقاصد» به کار می‌روند؛ غرض در لغت به معنای شدت شوق و علاقه در حرکت به سوی چیزی (ابن‌منظور، ۱۴۰۵، ج ۷، ص ۱۹۵) و فرجامی است که برای رسیدن به آن تلاش می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۶۰۵)؛ واژه قصد نیز به معنای توجه کردن به سمت چیزی است (ابن‌منظور، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۳۵۴).

اهداف قرآن در اصطلاح، مقاصدی است که این کتاب آسمانی در پی تحقق آنهاست؛ همچنین با توجه به روایات، این مقاصد و اغراض، نه تنها مقطعی نبوده و دارای تداوم است، بلکه رشد انسان و دانش بشری، چیزی از ارزش و کارآمدی‌های قرآن نکاسته و هدایت بخشی، تعالی آفرینی، شفا بخشی و دیگر اهداف مورد توجه در نزول قرآن پایانی ندارد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹، صص ۱۴ و ۲۳).

آشنایی با اهداف نزول قرآن در بینش تفسیری مفسران تأثیرگذار است؛ زیرا باورهای مفسر از اهداف کلان و جزئی قرآن، با پدید آوردن پیش فرض‌هایی موجب می‌شود تا وی فهم خود از سوره‌ها و آیات را همسو و سازگار با آنها سامان دهد (حکیم، ۱۴۱۷، ص ۴۷/ کریمی، ۱۳۸۵، ص ۲۳-۲۴).

قرآن خود نخستین منبعی است که به بیان اهداف و رسالت‌های خُرد و کلان توجه کرده است: آیات مربوط گاه مستقیم (ابراهیم: ۱) و در مواردی با توصیف قرآن (نحل: ۸۹) به توضیح رسالت و اهداف خود پرداخته‌اند؛ مفسران نیز در ذیل این آیات درباره رسالت

قرآن اظهارنظر کرده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۶، ص ۵۸۶/ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۰، ص ۲۵۸/ ر.ک: ابن عاشور، [بی‌تا]، ج ۱۳، ص ۲۰۲-۲۰۴/ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۳۲۴)؛ همچنین در روایاتی که با عنوان «فضل قرآن» در دست است، برخی از پیام‌های اساسی و کارکردهای قرآن یا اغراض و اهداف نزول آیات، بیان شده است (هروی، ۱۴۲۶، ص ۲۰/ ر.ک: ابن‌ضریس بجلی، ۱۴۰۸، ص ۲۵-۱۷۷/ کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۵۹۶).

تاکنون کتاب یا بخش مستقلی درباره اهداف و رسالت‌های قرآن در مباحث مقدماتی آثار تفسیری سده‌های پیشین گزارش نشده است؛ تنها گروه اندکی از قرآن‌پژوهان پیشین و معاصر در لابه‌لای نگاشته‌های خود به این موضوع توجه کرده‌اند. این نوشته‌ها به دو دسته تقسیم می‌شود: در دسته نخست، اهداف کلی قرآن بررسی شده که عبارت‌اند از: تفسیر المنار (ر.ک: رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۱۱ و ۱۲، ص ۱۹۵، ۱۹۷ و ۱۵۹)، مناهل العرفان فی علوم القرآن (زرقانی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۱۳۲)، المیزان فی تفسیر القرآن (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۶)، علوم القرآن (ر.ک: حکیم، ۱۴۱۷، ص ۴۷-۴۹)، تفسیر موضوعی قرآن (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۸۱-۲۷۴)، قرآن‌شناسی (ر.ک: مصباح یزدی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۳۳-۹۳)، بحوث ندوة اثر القرآن الکریم (جمعی از علما، ۱۴۲۵، ص ۳۶۹-۳۷۰) و همگام با وحی (ر.ک: بهجت‌پور، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۸۲). همچنین در دسته دوم در آغاز هر سوره از هدف و غرضی که از فروفرستادن آن وجود داشته، سخن به میان آمده است؛ مانند التفسیر لکتاب الله المنیر (ر.ک: کرمی، ۱۴۰۲، ج ۸، ص ۳۳۲-۳۳۷)، التحریر و التنویر (ر.ک: ابن‌عاشور، [بی‌تا]، ج ۱۷، صص ۲۸، ۸۸ و ۱۶۶)، الموسوعة القرآنية، خصائص السور (شرف‌الدین، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۵)، التفسیر المنیر فی العقيدة والشریعة والمنهج (ر.ک: زحیلی، ۱۴۱۸، ج ۲۵، صص ۲۸-۳۷)، من هدی القرآن (مدرسی، ۱۴۱۹، ج ۱ و ۲، صص ۱۰، ۹۲، ۲۷۹ و ۴۹۷) و تفسیر من وحی القرآن (ر.ک: فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۲۱، ص ۷ و ۸۷).

محمد اسد (یهودی مسلمان‌شده لهستانی) در کتاب خود با نام پیام قرآن (The Message of the Qur'an) در سال ۱۹۸۰ میلادی، عنوان پیام و رسالت را در تحقیقات قرآنی برجسته کرد. در دائرةالمعارف قرآن راتلج و دائرةالمعارف قرآن لیدن نیز بارها به این کتاب ارجاع داده

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام‌مند از مقاصد میانی و نهایی)

شده است؛ در دائرةالمعارف قرآن لیدن مقاله‌ای مستقل با نام «اهداف قرآن» وجود ندارد، اما مفاهیمی همچون هدایت و مشتقات آن (Guide, Guidance, Hidāya, Hudā, Ihtidā, etc) ۷۶ بار، مقصد و پیام (Message) ۶۳ بار، «حرکت به‌سوی نور» (Light) ۱۸ بار، «نقش قرآن» (Role of the Qur'an) ۱۱ بار و «پیام قرآن» ۴۰ بار به‌کار رفته است. البته در مقاله «نام‌های قرآن» (Names of the Quran) نوشته مستنصر میر، به‌سبب توضیح اسامی و اوصاف قرآن، به رابطه برخی نام‌ها و اهداف قرآن توجه شده است (Mir, 2006, p.505)؛ در دائرةالمعارف قرآن راتلج نیز مقاله‌ای با این عنوان وجود ندارد؛ تنها در ذیل مقاله «قرآن»، عنوان فرعی «پیام قرآن» (The Qur'anic message) آمده که در آن، چهار اصل توحید، نبوت، معاد و ثواب و عقاب، در شمار پیام‌های قرآن آمده است (Leaman, 521).

۲. یافته‌ها

بر اساس یافته‌های این تحقیق، اهداف قرآن کریم دارای سلسله‌مراتبی منسجم و مبتنی بر فرآیندی تربیتی - تمدنی است. هدف نهایی و غایی قرآن، «هدایت انسان به صراط مستقیم» برای نیل به «سعادت اخروی (فلاح و فوز)» و قرب به خداوند است. این هدف کلی، در چهار عرصه رابطه انسان با خدا، خود، جامعه و هستی محقق می‌شود. برای دستیابی به این مقصد عالی، قرآن اهداف میانی و مرحله‌ای متعددی را در سه بستر دنبال می‌کند: ۱. بستر عاطفی و تربیتی (با اهدافی چون تذکر، موعظه، انذار، تبشیر، ایجاد سکینه و رحمت) برای آماده‌سازی دل و روح مخاطب. ۲. بستر بینشی و شناختی (با اهدافی چون ارائه نور، هدایت، تبیین، تفصیل، تعقل و اتمام حجت) برای اصلاح اندیشه و جهان‌بینی. ۳. بستر اجتماعی و عملی (با اهدافی چون برپایی قسط، داوری بین مردم، حل اختلافات و تشکیل جامعه‌ای الهی) برای تحقق عینی عدالت و تعالی جمعی. این اهداف در تعاملی پویا و در قالب دو رویکرد سلبی (خروج از تاریکی‌های شرک و جهل) و ایجابی (آرمان‌گرایی و ساختن جامعه نورانی) و با تثبیت شخصیت رهبری پیامبر ﷺ پیش رفته و قرآن را به برنامه‌ای جامع برای حرکت انسان و جامعه از «وضع موجود» به «وضع مطلوب» تبدیل کرده است.

۳. دیدگاه پژوهشگران

گوناگونی اهداف قرآن به پیدایی اختلافاتی در تعیین آنها انجامیده است که مهم‌ترین آنها از دیدگاه مسلمانان و سپس خاورشناسان گزارش می‌شود.

۴. دیدگاه اندیشمندان مسلمان

برخی از ایشان به اهداف شناخت‌شناسانه و گروهی - افزون بر آن - به اهداف تربیتی و عده‌ای به اهداف عینی - تحولی قرآن توجه کرده‌اند؛ سپس در تقریر و انتظام این اهداف و تعیین اصل و فرع یا کلی و جزئی آنها، ازسوی پژوهشگران تقریرهای متفاوتی ارائه شده است. ۱. اهداف معرفتی: مجلسی مقاصد قرآن را در سه هدف معرفی نموده است: معرفت خدای متعال، شناخت سعادت و شقاوت اخروی، علم به وسایلی که انسان را به سعادت می‌رساند (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۵، ص ۱۰۵). این دیدگاه به‌گونه‌ای دیگر در سخنان گروهی از مفسران معاصر نیز آمده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۷، ص ۴۳۰). زمخشری سوره اخلاص را همتای قرآن دانسته است؛ چراکه این سوره صفات خدا، عدل و توحید را در خود دارد (زمخشری ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۸۱۹)؛ چنان‌که گویی به باور وی، عصاره قرآن توحید، عدل و صفات خداست. زرقانی «هدایت» را هدف اصلی نزول قرآن دانسته است و با استناد به آیات دیگر، ویژگی‌های فراگیر قرآن؛ مانند جامعیت و گستردگی هدایت (بقره: ۱۷۷)، عمومی بودن مخاطبان (اعراف: ۱۵۸/ ر.ک: احقاف: ۲۹-۳۲)، هشداردهندگی و نوربودن (انعام: ۱۹ و ۹۲) آن را نیز ملازم هدایت (هدف اصلی) به‌شمار آورده است؛ از نگاه وی معجزه‌بودن و پاداش‌دادن در ازای قرائت، دو هدف فرعی قرآن است (زرقانی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۱۹-۲۴).

۲. اهداف معرفتی - تربیتی: ملا حویث آل غازی، مقاصد قرآن را در سه بخش ایمانی، اخلاقی و فقهی دانسته است (ملاحویث آل غازی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۲). کرمی نیز هدف چهارمی را با رویکرد تربیتی افزوده است (کرمی، ۱۴۰۲، ج ۸، ص ۳۳۴).

۳. اهداف عینی - تحولی: رشیدرضا مقاصد قرآن را به ده دسته تقسیم کرده است که بر اصلاح دینی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی تأکید دارند نخست: اصلاح دینی در ارکان

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام‌مند از مقاصد میانی و نهایی)

سه‌گانه ایمان به خدا، اعتقاد به معاد و پاداش، عقاب و عمل صالح؛ دوم: بیان رسالت و وظایف پیامبران^{علیهم‌السلام} و برخی امور مرتبط که بشر با آنها آشنا نبود؛ سوم: اشاره به این نکته که اسلام دین فطرت پاک، خرد و اندیشه، دانش و حکمت، برهان و محبت، وجدان، آزادی و استقلال است؛ چهارم: انجام اصلاحات اجتماعی، انسانی و سیاسی؛ پنجم: بیان مزایای عمومی اسلام در تکالیف شخص؛ مانند عبادت‌ها و کارهای ممنوع و حرام؛ ششم: بیان حکم حکومتی اسلام (نوع، اساس و اصول عمومی آن)؛ هفتم: راهنمایی مردم برای اصلاح امور مالی؛ هشتم: اصلاح نظام جنگی و دفع مفسدات آن؛ نهم: اعطای همه حقوق انسانی، دینی و اجتماعی زنان؛ دهم: از میان برداشتن برده‌داری؛ مقاصد پیش‌گفته، برای اصلاح بشر و کمال‌یابی نوع انسان در نظر گرفته شده‌اند و نیز آنها را پس از باور به رسالت پیامبر اکرم^{صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وآلهم‌وسلم} و ضرورت پیروی از او برای دستیابی به رستگاری دنیا و آخرت می‌توان دریافت. (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۱۹۷-۲۹۳). مصباح یزدی اهداف قرآن را به سه دسته بینشی، گرایشی و رفتاری تقسیم کرده است. از نگاه وی بیشتر اهداف یادشده، بر یکدیگر مترتب‌اند؛ برخی ابتدایی، پاره‌ای متوسط و گروهی از اهداف نهایی‌اند؛ همچنان‌که برخی از آنها؛ مانند رهایی از تاریکی‌ها به‌سوی نور و هدایت، از چنان گستره‌ای برخوردارند که همه اهداف دیگر و مراتب قرب پروردگار را دربر می‌گیرند ازاین‌منظر قرآن نخست انسان را به لحاظ خردمندی و بینش سیراب می‌کند و سپس به انگیزه قلبی او جهت می‌دهد تا انسان در پی تلاش و جهاد در راه خدا باشد؛ بدین ترتیب انسان به اهداف نهایی خویش دست می‌یابد (مصباح یزدی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۲۳-۴۴). شهید صدر تشکیل پایگاه اسلامی را هدف نزول دانسته است (صدر، ۱۴۲۶، صص ۲۳۸، ۲۴۳ و ۲۴۵). حکیم نیز اهداف جزئی را در راستای دگرگونی بنیادین در جامعه بشری می‌داند (حکیم، ۱۴۱۷، ص ۴۷-۵۰).

از دیگر سو، جوادی آملی هدف اصلی را نورانی‌سازی انسان‌ها می‌داند و هدایت فردی را مقدم بر اجتماعی می‌شمارد (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۸۱-۲۵۱). امام خمینی هدف اساسی قرآن را شناساندن خداوند دانسته و ایجاد حکومت و عدالت را زمینه‌ای برای این مقصود می‌داند (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۰، ص ۴۰۹-۴۱۰).

۵. خاورشناسان و هدف قرآن

خاورشناسان در برخی از آثار خود به نقش هدایتی قرآن توجه کرده‌اند؛ از نگاه آنان مفهوم هدایت - در کنار شریعت و جهاد - از مفاهیم بنیادین اسلام است (Frolov, 2006, p.28)؛ قرآن آشکارا خود را کتابی روشن‌گر و هدایت‌گر به سمت اعمال صالح می‌داند (Thomas, 2006, p.435)؛ این کتاب، انسان را در کمک به خویشتن در تصدیق حق حاکمیت خدا و بندگی‌اش از راه انجام عمل صالح هدایت کرده و او را در این مسیر به تلاش و تکاپو وامی‌دارد (Karamustafa, 2006, p.187)؛ همچنین بر اساس آیه نخست سوره ابراهیم، قرآن را موجب خروج از تاریکی به سوی نور معرفی کرده‌اند (Mir, 2006, p.505).

برخی از مقالات دانشنامه لیدن به هماهنگی و پیوند درون‌مایه‌های قرآن با آموزه‌های پیامبران و کتاب‌های پیشین توجه کرده‌اند؛ از این منظر برابر آیه ۳۴ سوره آل‌عمران، قرآن ادامه‌دهنده کتاب‌های پیش از خود برای راهنمایی انسان‌هاست (Sharon, 2006, p.37) و جوهره پیام قرآن با آنچه در کتاب‌های گذشته آمده، همسانی دارد (Rubin, 2006b, p.442)؛ حتی تعبیر «فرقان» درباره قرآن، همنام با کتاب موسی علیه السلام بوده (Rubin, Muhammed, 2006b, p.445) و واژه «رحمت» عنصری برجسته از پیام نبوی و برگرفته از هدایتی است که در کتاب‌های پیشین آمده است (Rubin, Prophet and Prophethood, 2006c, p.300).

برخی دیگر از خاورشناسان نیز به نقش احیاگرانه قرآن و آشکارسازی زوایای پنهان کتاب مقدس که اهل کتاب در کتمان آن کوشیده‌اند، توجه داده‌اند (Rubin, Prophet and Prophethood, 2006a, p.25)؛ گروهی از آنان با تأکید بر گستردگی مفهوم عبادت در قرآن - که انجام شرایع و تسلیم در پیشگاه خداوند را ناگزیر می‌کند - پیام بنیادین این کتاب آسمانی را بیان نیاز بشر به عبادت خالصانه خدا دانسته‌اند (Hawting, 2006, p.555)؛ در این میان برخی نیز پیام قرآن را ذکر و یادآوری می‌دانند که پی‌درپی در قرآن بر آن تصریح شده است (Sells, 2006, p.372)؛ همچنین از نگاه نویسندگان این دائرةالمعارف، ساختار آوایی در یادآوری پیام‌های قرآنی مؤثر بوده (Kadi & Mir, 2006, pp.192-200) و شالوده پیام قرآن را تصدیق و

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام‌مند از مقاصد میانی و نهایی)

ایمان به یگانگی خدا و مسئولیت انسان در برابر تمامی اعمالش در روز رستاخیز خوانده‌اند (Smith, 2006, p.162). به باور برخی از شرق‌شناسان نیز باتوجه به درک اسلام از نیاز بشر در روی آوردن به مفاهیم غیبی از طریق رؤیاها، افسانه‌ها و...، پیام نخستین قرآن تأکید بر تسلیم تمامی موجودات (مرئی و نامرئی) در برابر خداست (Mandel Khan, 2006, p.251). البته گروهی نیز به نقش اجتماعی قرآن توجه داشته و پیام اصلی قرآن در دوره نزول را رخنه در فرهنگ قبیله‌گرایی برشمرده‌اند (Eickelman, 2006, p.68).

باتوجه به پراکندگی و گوناگونی سخنان خاورشناسان باید گفت که دیدگاه‌های یادشده نمی‌توانند ترسیمی تردیدناپذیر و فراگیر از آموزه نویسندگان دانشنامه قرآنی لیدن به‌دست بدهند؛ هرچند گوشه‌هایی از آرای آنها را بازتاب داده‌اند.

باتوجه به آنچه گفته شد می‌توان به سه نکته درخور درنگ در نقد دیدگاه‌های ارائه‌شده در دانشنامه یادشده توجه داشت؛ ۱. برخی از نویسندگان خاورشناس، حقیقت تسلیم و تعبد در برابر پروردگار را در حد پاسخ به نیاز انسان به مفاهیم غیبی فرو کاسته و آن را در کنار افسانه، جادو و رؤیا قرار داده‌اند، درحالی‌که قرآن بر حق‌بودن وجود خدا پافشاری نموده و شک‌کردن درباره وجود او را موجب شگفتی می‌داند (ابراهیم: ۱۰)؛ همچنان‌که قرآن بر نیازهای واقعی انسان به آفریدگار هستی تأکید داشته (علق: ۵۱) و انسان‌ها را به تسلیم و فرمان‌پذیری از پروردگاری که مالک و مدبری واقعی و نه پنداری است، فرا می‌خواند (بقره: ۲۱)؛ ۲. در این مقالات، رگه‌های دیدگاه بیشتر خاورشناسان را درباره وجود مصادر برای قرآن می‌توان دید؛ هرچند انگاره مصادر قرآن، در جای خود ابطال گردیده و روشن است که همسانی موضوع‌های قرآن با عهدین، به وحدت ادیان و رسالت‌های آنها و نیز یگانگی خاستگاه آنها که خدای متعال است، باز می‌گردد (ر.ک: معرفت، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۵۶۰)؛ ۳. در دانشنامه لیدن، بیشتر تأثیر اجتماعی قرآن، رخنه در فرهنگ قبیله‌گرایی و شعوبی‌گری دانسته شده است؛ حال‌آنکه این تنها بخش کوچکی از اثرهای اجتماعی قرآن بر اعراب مکه و مدینه بود؛ چراکه آثار اجتماعی قرآن بسیار افزون‌تر از آن است؛ چنان‌که شبه‌جزیره عربستان بر اثر آموزه‌های قرآن به پایگاه شکل‌دهی امت اسلامی تبدیل شد (ر.ک: همین مقاله، نظریه صدر و حکیم).

در دائرةالمعارف قرآن راتلج نیز به گونه‌ای مستقل از پیام قرآن سخن نرفته است، اما با مطالعه مجموعه مقالات این اثر می‌توان دریافت که از نگاه نویسندگان آن، پیام اصلی و روشن قرآن، پرهیز از شریک دانستن دیگران با خدای متعال است (Saritoprak, 2006, p.37/); «اهدای» (هدایت‌پذیری) نیز فرایندی است که در آن، فرد غیرمسلمان، با پذیرش اسلام زندگی خود را برابر آموزه‌های این مکتب بازآفرینی می‌کند (Albayrak, 2006, p.152); بنابراین توحید که پیام مرکزی قرآن است چند معنای تلویحی را دربردارد (Abdol-Raof, 2006, p.625) که تهدید و تبشیر در کانون آن قرار می‌گیرند (Eshots, 2006, p.311); افزون بر توحید، اصول دیگر ایمان، همچون نبوت، معاد و ثواب و عقاب، بارها در قرآن برجسته شده است (Leaman, 2006, p.521).

مجموعه مقالات این دانشنامه نیز از وجود یکپارچگی راهگشا برای فهم نظریه نویسندگان آن درباره رسالت قرآن بی‌بهره بوده و از بازتاب همه پیام‌های قرآن ناتوان است، ولی در مقایسه با دائرةالمعارف قرآن لیدن از نکته‌های ارزشمند دانشنامه راتلج را باید تأکید بر توحید در جایگاه محوری‌ترین پیام قرآن و توجه به ابعاد اجتماعی و نیز بهره‌گیری از زبان بشارت و هشدار در انتقال پیام‌ها، به‌ویژه نقش توحید در زندگی مردم دانست؛ افزون بر اینکه تحلیل‌های نامناسب درباره توحید و تناسب میان قرآن و کتاب‌های آسمانی دیگر - چنان‌که در دائرةالمعارف قرآن لیدن وجود داشت - در این دانشنامه به چشم نمی‌خورد.

۶. اهداف قرآن در آیات و روایات

بررسی فرایند نزول نشان می‌دهد اهداف قرآن با سه رویکرد «عاطفی و ارزشی»، «هدایتی، بینشی و علمی» و «اجتماعی و رفتاری» بیان شده‌اند. آیات متعددی به اهدافی چون ذکر، تذکره، موعظه، هشدار، نور، هدایت، تبیین، تفصیل، برپایی قسط و رفع اختلاف اشاره دارند. روایات نیز بر اهدافی مانند پنددهندگی، راهنمایی، شفاعت و هدایت به بهشت تأکید کرده‌اند.

بررسی فرایند نزول گزاره‌های مربوط به معرفی اهداف قرآن، روشن می‌کند که این اهداف

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام‌مند از مقاصد میانی و نهایی)

به ترتیب با سه رویکرد «عاطفی و ارزشی»، «هدایتی، بینشی و علمی» و در نهایت «اجتماعی و رفتاری»، بیان شده‌اند؛ در بیان اهداف عاطفی و ارزشی، واژه‌هایی همچون ذکر، تذکره، موعظه، هشدار، قوت نفس، شفا بخشی، رحمت، اصلاح و بشارت به کار رفته‌اند؛ همچنین در بیان اهداف هدایتی، بینشی و علمی، از واژه‌هایی همچون نور، هدایت، تبیین، تفصیل آیات، تعقل، تفکر و اتمام حجت بهره جسته‌اند؛ در مرحله سوم و بیان اهداف اجتماعی نیز گزاره‌هایی چون برپایی جامعه بر معیار قسط و مرجع رفع اختلاف‌ها و کشمکش‌ها، مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ افزون بر آن، روایات اسلامی نیز به تشریح و توضیح بیشتری از این اهداف پرداخته‌اند؛ در ادامه گزارش اهداف قرآن، همگام با سیر نزول آنها، متعلقات هر هدف همراه با روایات مربوط گزارش می‌شود.

قرآن خود را ذکر و یادآوری به جهانیان (یوسف: ۱۰۴/نور: ۱/قلم: ۵۲/مدثر: ۵۴)، مؤمنان (اعراف: ۳)، اهل خشیت (قمر: ۱۷)، پویندگان راه راست (تکویر: ۲۷-۲۸)، یادآوری برای پیامبر ﷺ و قوم وی (زخرف: ۴۴) و نیز ذکری برای انسان‌ها (انبیاء: ۱۰) دانسته است؛ این کتاب آسمان همچنین خود را اندرزنامه‌ای برای پندپذیران (زمر: ۲۸-۲۹/دخان: ۵۸/انسان: ۲۹-۳۰)، اهل خشیت (طه: ۳)، مشرکان (اسراء: ۴۱/قصص: ۵۱)، خردمندان (ابراهیم: ۵۲) و پارسایان (حاقه: ۴۸) برشمرده است؛ همچنان‌که به نقش هشداردهندگی خود به گونه‌ای فراگیر (اعراف: ۳۲/دخان: ۲/نجم: ۵۶/مدثر: ۳۶) یا مشروط به خشیت پروردگار بخشنده (دخان: ۱۱) و به وجود حیات معنوی در مخاطب (یس: ۷۰) و به ترسیدن از تهدیدها (ق: ۴) توجه داده و به‌طورویژه اقوام و گروه‌هایی را مخاطب اندازهای خود شمرده است؛ ازاین میان، قومی که پیش از نزول قرآن هشداردهنده‌ای نداشته‌اند (قصص: ۴۶/یس: ۶)، کافران (اسراء: ۶۰)، کسانی که بیمناک رستاخیزند (انعام: ۵۱)، مردم ام‌القری و پیرامون آن (شوری: ۷)، ستمکاران (احقاف: ۱۲) و آنان که از هشدارها باخبر شوند (انعام: ۱۵) در شمار مخاطبان این هدف دانسته شده‌اند؛ افزون بر آنچه گفته شد کلام الهی، خود را دربردارنده محتوایی برای نرم کردن دل‌ها و پندوانداز انسان‌ها (اسراء: ۵۷) به‌ویژه پرهیزکاران (آل عمران: ۱۳۸/نور: ۳۴) دانسته و مضامین خود را برای خردمندان، عبرت‌آموز می‌شمارد (یوسف: ۱۱۱).

قرآن به نقش خود در ایجاد اعتماد به نفس، تقوا و خویشتن‌داری به‌عنوان یکی از اهداف نزول تصریح کرده (بقره: ۱۸۷/ انعام: ۱۵۵/ طه: ۱۳۴/ زمر: ۲۷-۲۹) و خود را سبب فراوانی خشوع (اسراء: ۱۰۹/ حدید: ۱۶) می‌نامد؛ همچنان‌که به رویکرد شفاعت‌بخشی معنوی خود (بقره: ۹۷/ فصلت: ۴۴)، ایجاد استواری اراده در مؤمنان (نحل: ۱۰۲)، برون‌رفت از تیرگی‌ها به روشنی (ابراهیم: ۲۱-۲/ حدید: ۹) و خروج مؤمنان نیکوکار از ظلمات (مائده: ۱۶/ طلاق: ۱۱) دانسته است؛ این کتاب آسمانی همچنین خود را رحمت الهی برای مؤمنان (اعراف: ۲۰۳/ یونس: ۵۷/ یوسف: ۱۱/ نحل: ۶۴/ اسراء: ۸۲/ عنکبوت: ۵۱)، نیکوکاران (لقمان: ۲-۳)، تسلیم‌شدگان فرمان خداوند (نحل: ۸۹) و نیز اهل یقین (جاثیه: ۲۰) دانسته است.

قرآن تمسک به آیات خود را موجب اصلاح برشمرده (اعراف: ۱۷۰) و خواستار پیروی از آنها برای رستگاری (اعراف: ۱۵۷)، رهایی از شقاوت (ر.ک: مؤمنون، ۱۰۵-۱۰۷) و دوزخ (ملک: ۱۰)، بازگشت از کژراهه (اعراف: ۱۷۴) و جلوگیری از گمراهی (نساء: ۱۷۶/ جن: ۱۳) است.

روایات اهل بیت علیهم‌السلام نیز به رهایی‌بخشی قرآن از تباهی و تاریکی پرداخته و آن را موجب بازداشتن از گمراهی، نجات از کوری و هلاکت (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۶۰۰)، راهنما و دورکننده از فتنه‌ها (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹، ص ۲ و ۲۷) دانسته است.

قرآن بر نقش بشارتی خود به‌عنوان یکی از اهداف تأکید نموده و مژده به مؤمنان (بقره: ۹۷/ نمل: ۲) و رحمت‌های ویژه به آنان (مریم: ۵۸) و بشارت به نیکوکاران (احقاف: ۱۲)، صالحان (کهف: ۲)، تسلیم‌شدگان (نحل: ۸۹ و ۱۰۲) و محبتان (گروهی که در برابر خدا فروتنی کامل و گسترده‌ای دارند) (حج: ۳۴/ فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۲۴۱/ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۷۲) را مورد توجه خاص خود قرار داده است. اهداف تربیتی قرآن نیز در روایات مورد تأکید قرار گرفته‌اند؛ این اهداف عبارت‌اند از: پنددهندگی (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۱۱)، بازدارندگی از دوزخ و فحشا، راهنمایی و فرمان به حرکت به‌سوی بهشت و طاعت (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۶۰۱)، ایجاد غنای قلبی و روحی ویژه (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۶۰۵/ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۴۸)، شفا و زندگی بخشیدن به دل‌های مرده (ر.ک: هروی، ۱۴۲۶، صص ۲۳-۲۴ و ۲۳۲-۲۳۴/ مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۶۸-۶۷)؛ در این روایات، قرآن کانون ایمان، طراوت و شادابی دل‌ها و

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام‌مند از مقاصد میانی و نهایی)

دارویی که فراتر از آن نیست معرفی شده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹، ص ۲۳).

از نگاه آیات، قرآن نوری است (نساء: ۱۷۴/ تغابن: ۸)، یاریگر انسان مؤمن برای برخورداری از رفتاری مناسب در بین مردم (انعام: ۱۲۲) و هدایت به راه راست (شوری: ۵۲)؛ همچنین قرآن، هدایت را از جمله اهداف نزول خود می‌داند (سجده: ۳): هدایت به راه راست (نساء: ۱۷۵/ فصلت: ۴۴/ احقاف: ۳۰)، به راه‌های سلامت (مائده: ۱۶)، به سوی رشد (جن: ۲۱-۲/ ر.ک: طریحی، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۵۰) و آنچه استوارتر است (اسراء: ۹): برابر روایات شیعه، هدایت به راه استوار (نص آیه ۹ سوره اسراء) بر هدایت به امام معصوم علیه السلام تطبیق شده است (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۱۶)؛ قرآن، فاسقان را از هدایت خود محروم دانسته (بقره: ۲۶) و بر راهنمایی ایمان‌آوردندگان (اعراف: ۵۲/ نمل: ۷۷)، نیکوکاران (لقمان: ۲-۳) و تقواییان (بقره: ۲/ آل‌عمران: ۱۳۸) تأکید کرده است؛ روایات نیز در راستای توضیح اهداف و مقاصد قرآن به موضوع هدایت پرداخته‌اند؛ برای نمونه هدایت در جایگاه یکی از اهداف نزول قرآن مورد توجه قرار گرفته و قرآن پرچم هدایت و چراغ راهنما (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۶۰۰)، ابزار راهگشایی در شب و روز، نور تیرگی‌های شبانگاهان (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۲۱۶) و راهنمای بهشت برای آنان که قرآن را راهبر خود قرار دهند (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۵۹۹/ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹، ص ۱۳) به‌شمار آمده است؛ همچنین برابر این دسته از روایات، قرآن بی‌نظیرترین راهنما به‌سوی بهشت دانسته شده (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹، ص ۱۴): آن‌چنان‌که چیزی در هدایتگری همتای آن نیست؛ توهم وجود چنین چیزی، کوچک شمردن پدیده‌ای عظیم و بزرگ کردن چیزی کوچک است (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۶۰۵/ مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۷، ص ۱۵۹): اهل قرآن به بالاترین مدارج کمال رسیده و جایگاهی برتر از دیگران - به‌جز پیامبران - خواهند داشت (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۶۰۳).

بعد تبیینی و روشنگری امور مبهم و مجمل نیز در قرآن مورد تأکید قرار گرفته (انعام: ۱۵۷/ نحل: ۴۴) و مخاطبان آن، اقشار گوناگون مردم (نحل: ۸۹)، دانشمندان (بقره: ۲۳۰/ انعام: ۱۰۵)، خردمندان (بقره: ۲۴۲)، اندیشمندان (بقره: ۲۶۶) و ایمان‌آوردندگان (نور: ۱۷) هستند. این تبیین‌ها، موجب بازداشتن از گمراهی (نساء: ۱۷۶)، روشن شدن بسیاری از

حقایق پنهان شده از سوی اهل کتاب (مانده: ۱۵)، زمینه ساز خردورزی (حدید: ۱۷) و اندیشه (بقره: ۲۱۹) و رهایی مردم از تاریکی به سوی نور (حدید: ۹) می شود؛ روایات نیز به این نکته توجه داشته اند؛ چنان که برابر آن، قرآن بیانگر همه اخبار گذشته و آینده معرفی شده و به همه نیازهای انسان در چهارچوب بندگی و اطاعت پروردگار پاسخ می گوید (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۵۹، ۱۹۹/ر.ک: مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۷، ص ۲۵۳-۲۵۵) و خود، معیار تشخیص درستی و حجیت منابع اسلامی دیگر، از جمله روایات گزارش شده از سوی معصومان علیهم السلام است (ر.ک: کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۱۱-۲۱۲).

قرآن کریم درباره تفصیل آیات نیز سخن گفته است (انعام: ۵۵)؛ گویی آیات قرآن از ام الکتاب جدا شده اند و همه آنچه در ام الکتاب بوده در قرآن تفصیل یافته است (یوسف: ۱۱۱/فصلت: ۳-۴/ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۷، ص ۳۵۹)؛ یکی از سودمندی های تفصیل یادشده، یقین به دیدار با پروردگار است (رعد: ۲)؛ در این پیوند، قرآن به نقش خود در رشد و نمو خردورزی (بقره: ۲۴۲/عنکبوت: ۴۳/زخرف: ۲)؛ اندیشه (بقره: ۲۱۹ و ۲۶۶/نحل: ۴۴) و نیز افزایش روشن بینی مخاطبان (انعام: ۱۰۴/اعراف: ۲۰۳/جاثیه: ۲۰) توجه داده و اتمام حجت با گمراهان (ر.ک: طه: ۱۳۴/شعراء: ۲۰۱/قصص: ۴۷/زمر: ۵۵-۵۶/بنه: ۴)، یکی از اهداف آن دانسته شده است؛ افزون بر آن، تصدیق کتاب های آسمانی پیشین (بقره: ۸۹/آل عمران: ۳-۲/نساء: ۴۷/انعام: ۹۲/یونس: ۳۷/یوسف: ۱۱۱/فاطر: ۳۱)، بیان حقیقت مطالب موجود در آن، زدودن اختلاف اهل کتاب در این باره (نمل: ۷۶) و داوری درباره درستی و نادرستی مطالب این کتاب (مانده: ۴۸) از دیگر اهداف نزول قرآن است.

قرآن از پیامبر صلی الله علیه و آله انتظار دارد که در پرتو آیات الهی، راهشگای مردم به سوی نور و خدای عزیز حمید باشد (ابراهیم: ۲-۱)؛ زیرا همچون ابزاری است که پیامبر صلی الله علیه و آله می تواند با آن، جامعه انسانی را بر معیار قسط برپا داشته (حدید: ۲۵) و در میان مردم بر اساس آیات آن حکمرانی کند (ر.ک: بقره: ۲۱۳/نساء: ۱۰۵)؛ خداوند همچنین بر پیامبر لازم دانسته است که قرآن را وسیله انذار مردم (ر.ک: شعراء: ۱۹۲-۱۹۴) و مجاهده علمی با کافران (فرقان: ۵۲) قرار دهد و صف های کافران را از دیگر افراد اهل کتاب جدا کند (بنه: ۲-۱)؛ مؤمنان نیز باید قرآن را یکی

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام‌مند از مقاصد میانی و نهایی)

از دو مرجع اصلی (خدا و رسول ﷺ) در برطرف کردن منازعات خود قرار داده (اعراف: ۱۷۰/ آل عمران: ۱۰۳/ نساء: ۵۹/ محدث نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۳، ص ۱۶۵) و با کمک آن بر ایمان خود بیفزایند (توبه: ۱۲۴)؛ همچنین همه مردم، حتی مشرکان و بیمار دلان باید در این کتاب اندیشه کنند (نساء: ۸۲/ مؤمنون: ۶۸/ ص: ۲۹/ محمد: ۲۴). موارد بالا به خوبی بیانگر گنجایش قرآن برای حل نابسامانی‌های اجتماعی، برپایی جامعه عادلانه، توان رویارویی با شبهه‌های دشمنان، زدودن اختلاف و کشمکش‌های درونی با مسلمانان و دیگر پیروان ادیان الهی و درستی قرآن و رسالت محمدی است.

باتوجه به مجموعه آیات و روایات یادشده، می‌توان دریافت که دیدگاه‌های ارائه‌شده در صدر مقاله، دربردارنده همه اهداف خُرد و کلان قرآن نبوده‌اند؛ چراکه قرآن هدف اصلی خود را رهایی بشر از شقاوت و رساندن او به سعادت دانسته و اتمام حجتی است برای آنان که هدایت را نپذیرفته و در مسیر آن قرار نگرفته‌اند؛ این هدف کلان در همه آیات وجود داشته و اهداف جزئی دیگر در راستای تحقق آن است.

در کشف اهداف و مقاصد قرآن توجه به نقطه‌های عزیمت و آهنگ آیات و سوره و جهت‌گیری‌های خرد و کلان قرآن اهمیت دارد؛ هریک از آیه‌ها و هر گروهی از آنها، دارای مقصدی است؛ همچنان‌که هر سوره، مقصد و هدفی دارد؛ مجموعه سوره‌های قرآن نیز در کنار یکدیگر به تحقق غرض و مقصدی کلان کمک می‌کنند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۶). افزون بر آنچه گفته شد، هدف و رسالت قرآن با خواسته‌های مهم مخاطبان آن در پیوند است؛ تعبیری چون: «هُدًى لِلنَّاسِ» (بقره: ۱۸۵)، «نَذِيرٌ لِلْبَشَرِ» (مدثر: ۳۶)، «ذِكْرٌ لِلْبَشَرِ» (مدثر: ۳۱)، «لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ» (انبیاء: ۱۰) و «إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيرَ» (تکویر: ۲۷-۲۸) گویای این نکته است که قرآن هدف خود را پاسخ به نیازهای مخاطبان در زمینه‌های مورد انتظار از دین می‌داند؛ چنان‌که به‌نظر می‌رسد علاقه و خواست بزرگ مخاطبان قرآن، میل به رهایی از دشواری‌ها و دستیابی به لذت‌های ناب و همیشگی است؛ زیرا تلاش‌های علمی و عملی انسان‌ها در طول تاریخ برای تأمین این نیاز بوده و پیگیری و گزینش مذاهب و ادیان نیز با همین رویکرد رخ داده است؛ در آیات قرآن از این نیاز که در نگاه برخی، بنیادی‌ترین نیاز

بشر به شمار آمده (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۸) با واژه‌های «فلاح» (۳۸ مورد) و «فوز» (۲۹ مورد) (ر.ک: عبدالباقی، [بی‌تا]، ص ۵۲۶-۵۲۷) یاد شده است؛ این دو واژه تفاوت اندکی با هم دارند: در «فلاح» رهایی از دشواری‌ها (ابن‌منظور، ۱۴۰۵، ج ۲، ص ۵۴۷/ مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۹، ص ۱۳۳) و در «فوز» رسیدن به خواسته‌ها و نجات از شر (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۷، ص ۳۸۹) نهفته است، ولی هر دو واژه در ارائه خواست درونی و نهایی بشر همسان‌اند؛ نکته دیگر آنکه با رشد کمال آدمی، نوع لذت مورد انتظار او ارتقا می‌یابد؛ از این‌رو او برای دستیابی به تکامل و ارتقای سطح توانایی‌های خود می‌کوشد و از آنجاکه پیش‌زمینه اینها شناخت و بینش درست درباره روندهای همه جانبه حیات در هستی و انسان، از آغاز تا انجام است، پیوسته دانایی و بینش‌افزایی مورد توجه انسان بوده است (ر.ک: بهجت‌پور، ۱۳۹۲، ص ۸۱-۸۳). با این پیش‌درآمدها می‌توان دریافت که رسالت قرآن با تأمین این نیازهای ذاتی و مقدمات و لوازم آن در پیوند است؛ انسان مسلمان برای گذر از جایگاه نامطلوب (موجود) تا وضع مطلوب (آرمانی) سراغ قرآن می‌رود: «أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ» (حمد: ۵) و خداوند با قرآن انسان را به این راه هدایت می‌کند: «إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ لَمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ» (تکویر: ۲۷-۲۸). صراط مستقیم، مسیر و فاصله میان وضع موجود و وضع مطلوب بوده و هدایت، برنامه علمی و عملی گذر انسان از وضع موجود به وضع مطلوب (انسان قوام یافته) است.

نکته قابل توجه، گستردگی ابعاد نیاز انسان به هدایت است: انسان به‌عنوان پدیده‌ای از پدیده‌های حیات افزون بر آنکه خود دارای گنجایشی برای شکوفایی است، تمایلاتی دارد که باید تعدیل و مدیریت شود؛ انسان به‌عنوان آفریده، دارای رابطه‌ای با آفریننده هستی و پدیده‌های دیگر است؛ چنان‌که مجموع روابط انسان را چهار رابطه با خدا، خود، جامعه و هستی شمرده‌اند (جعفری، ۱۳۷۵، ص ۲۹۰)؛ از این‌رو رستگاری و سعادت انسان که هدف اصلی فروفرستادن قرآن است، براین‌د تعامل و ارتباط درست با مجموعه چهارگانه یادشده است؛ در نتیجه هدایت جامع قرآنی به چهار هدف فرعی تقسیم می‌شود؛ افزون‌بر آنکه انسان گاه برای هماهنگی میان خواسته‌ها، سامان‌دهی آنها و تعیین اولویت‌ها نیز نیازمند هدایت است؛ باتوجه به برخی آیات، تنظیم رابطه انسان با خدا اصالت داشته و دیگر روابط در پرتو آن

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام‌مند از مقاصد میانی و نهایی)

سامان می‌یابد؛ چنان‌که می‌توان نامیده‌شدن سوره حمد به فاتحة‌الکتاب یا عدل قرآن را (حجر: ۸۷) که در آن، روابط انسان با خداوند تنظیم می‌شود، اشاره به همین اصالت دانست (ر.ک: بهجت‌پور، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۲۶۴-۲۶۶).

قرآن برای دستیابی به هدف نهایی، از روش هدایت بهره جست. در این راستا پیامبر اکرم ﷺ در جایگاه کارگزار برنامه تربیتی، ازسوی پروردگار متعال، با هدف پرورش مردم (جمعه: ۲) مأموریت یافت تا دو برنامه متفاوت، اما همسورا در کنار هم در پیش گیرد که عبارت بودند از دگرگونی فرهنگ جاهلی و واردکردن مردم به راه خدا با بهره‌جستن از فرهنگ نورانی قرآنی: «کُنَّا أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ» (ابراهیم: ۱)؛ «کتابی است که آن را بر تو فرو فرستادیم تا مردم را به اذن پروردگارشان از تاریکی به نور و راه خدای چیره و ستوده، هدایت کنی»؛ بنابراین در تمام سوره‌ها دو رویکرد راهبری و هدایت دیده می‌شود: ۱. رویکرد سلبی: در این جهت که پیامبر اکرم ﷺ در اردوگاه مشرکان در پی نزول آیات الهی به هشدار و انداز مردم پرداخته و به آنان درباره نادرستی بینش‌هایشان آگاهی می‌بخشد، جهل‌ها و نادانی‌ها و رفتار باطل و خرافه‌آمیز آنان را گوشزد می‌کند؛ در این مرحله، گروهی در برابر دعوت و هدایت قرآن مقاومت می‌کنند و هشدارهای او را جدی نمی‌گیرند. آن حضرت با دریافت آیات و سوره‌های پی‌درپی به رد شبهه‌ها و پاسخ چالش‌ها می‌پردازد: «وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا» (فرقان: ۳۳)؛ هدف اصلی این برخورد، رهایی از شقاوت یا دست‌کم اتمام حجت با مشرکان بود (نساء: ۱۶۵)؛ ۲. رویکرد ایجابی: گروهی که هشدارها را جدی گرفته و هدایت را پذیرا شدند نیز رفته‌رفته و پابه‌پای نزول تدریجی قرآن و سازگار با استعداد و آمادگی خود با معارف و دستورهای نورانی اسلام آشنا شده و جامعه‌ای مستقل و ارزشمند را شکل دادند؛ چنان‌که به تشبیه قرآن کریم، همچون درختی که کشت‌کارانش را به شگفتی می‌اندازد، قد برافراشتند: «فَأَسْتَوَىٰ عَلَىٰ سُوْقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ» (فتح: ۲۹).

آماده‌سازی روحی پیامبر ﷺ، تقویت (ثبات قدم) بیش‌ازپیش، تسلی خاطر و دفاع از کرامت آن حضرت در برابر معاندان، از لوازم وظیفه‌ای به‌شمار می‌رفت که بر عهده ایشان بود (هود: ۱۲۰/فرقان: ۳۲).

نتیجه

این پژوهش با هدف تبیین نظام‌مند اهداف نزول قرآن کریم و ارائه طبقه‌بندی جامعی از مقاصد میانی و نهایی آن صورت گرفت. یافته‌های تحقیق که مبتنی بر تحلیل مستقیم آیات قرآن، روایات معصومان^{علیهم‌السلام} و نیز دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان و غیرمسلمان است، به نتایج مهم ذیل منتهی می‌شود:

۱. نظام سلسله‌مراتبی و غایت‌محور اهداف قرآن: قرآن کریم دارای منظومه‌ای هماهنگ و سلسله‌مراتبی از اهداف است که در یک فرآیند تربیتی - تمدنی تحقق می‌یابد. در رأس این سلسله، هدف نهایی و غایی قرآن، «هدایت انسان به صراط مستقیم» برای نیل به «سعادت اخروی (فلاح و فوز)» و تقرب به خداوند قرار دارد. تمامی اهداف دیگر، به‌عنوان مقاصد میانی و مرحله‌ای، مقدمه‌ای برای تحقق این غایت کلان هستند.

۲. چهار عرصه تحقق هدایت قرآنی: هدایت جامع قرآن که در راستای هدف نهایی است، در چهار عرصه اصلی رابطه انسان محقق می‌شود: رابطه با خدا، رابطه با خود، رابطه با جامعه و رابطه با هستی. این تقسیم‌بندی نشان‌دهنده جامعیت و پاسخگویی قرآن به تمامی ابعاد وجودی و حیات انسانی است.

۳. سیر تکاملی سه‌گانه اهداف در فرآیند نزول: بررسی سیر نزول آیات بیانگر آن است که اهداف قرآن به‌گونه‌ای مرحله‌ای و تکاملی ارائه شده‌اند:

بستر عاطفی و تربیتی: ابتدا با اهدافی چون تذکر، موعظه، انذار، تبشیر، ایجاد سکینه و رحمت، به آماده‌سازی دل و روح مخاطب پرداخته تا زمینه برای پذیرش حقائق فراهم شود.

بستر بیش‌ی و شناختی: سپس با محوریت اهدافی مانند اراده نور، هدایت، تبیین، تفصیل، تعقل و اتمام حجت، به اصلاح بنیان‌های فکری، باورها و جهان‌بینی مخاطب همت می‌گمارد.

بستر اجتماعی و عملی: در نهایت با تأکید بر اهدافی چون برپایی قسط، دآوری بین مردم، حل اختلافات و تشکیل جامعه‌ای الهی، برنامه‌ای برای تحقق عینی عدالت و سامان‌دهی زندگی جمعی ارائه می‌دهد.

۴. کارکرد دوگانه سلبی و ایجابی در روش هدایت: قرآن برای نیل به اهداف خود، از دو

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام‌مند از مقاصد میانی و نهایی)

رویکرد مکمل و همزمان بهره می‌گیرد: رویکرد سلبی با محوریت خروج از تاریکی‌های شرک، جهل و اخلاق جاهلی و رویکرد ایجابی با تمرکز بر ساختن جامعه‌ای نورانی بر پایه توحید، معرفت و ارزش‌های الهی. این دو رویکرد، در کنار تثبیت شخصیت رهبری پیامبر ﷺ، مثلث روش‌شناختی قرآن در هدایت را تشکیل می‌دهند.

۵. نقد و تکمیل دیدگاه‌های موجود: این تحقیق نشان داد که دیدگاه‌های پیشین (اعم از مسلمانان و خاورشناسان) هرچند بخش‌هایی از حقیقت را بازتاب می‌دهند، اما غالباً فاقد نگاه نظام‌مند، فرآیندی و جامع به اهداف قرآن هستند. برخی تنها به ابعاد معرفتی، برخی به ابعاد تربیتی و عده‌ای نیز به ابعاد اجتماعی به صورت مجزا پرداخته‌اند. پژوهش حاضر با ارائه مدل یکپارچه «هدف نهایی - عرصه‌های چهارگانه - سیر تکاملی سه‌بعدی»، خلأ نظری موجود را پر کرده و چهارچوبی برای فهم منسجم‌تر مقاصد قرآن ارائه می‌نماید.

۶. قرآن؛ برنامه حرکت از وضع موجود به وضع مطلوب: درنهایت از مجموعه یافته‌ها این نتیجه به دست می‌آید که قرآن کریم، صرفاً یک کتاب اطلاعاتی یا مجموعه‌ای از احکام نیست، بلکه یک «برنامه عملی جامع و پویا» برای حرکت فرد و جامعه از «وضع موجود» (متکی بر شرک، جهل و ظلم) به «وضع مطلوب» (متکی بر توحید، علم و عدالت) و درنهایت رسیدن به کمال نهایی و سعادت ابدی است. فهم این برنامه و اهداف مرحله‌ای آن، کلید درک منطق درونی قرآن، تفسیر صحیح سوره‌ها و کاربرست آموزه‌های آن در مسائل پیچیده فردی و اجتماعی عصر حاضر است.

منابع

۱. ابن اثیر، مبارک بن محمد؛ النهاية فی غریب الحديث والأثر؛ ج ۵، محققان طاهر احمد الزاوی و محمود محمد طناحی؛ قم: اسماعیلیان، ۱۳۶۴.
۲. ابن ضریس بجلی، محمد بن ایوب؛ فضائل القرآن و ما أنزل من القرآن بمكة و ما أنزل بالمدينة؛ محقق غزوة بدیر؛ دمشق: دارالفکر، ۱۴۰۸ق.
۳. ابن عاشور، محمد بن طاهر؛ التحرير والتنوير؛ بیروت: مؤسسة التاریخ، [بی تا].
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم؛ لسان العرب؛ قم: نشر ادب الحوزه، ۱۴۰۵ق.
۵. بهجت پور، عبدالکریم؛ تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول)؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲.
۶. بهجت پور، عبدالکریم؛ همگام با وحی؛ ج ۱، قم: سبط النبی، ۱۳۸۷.
۷. جعفری، محمد تقی؛ تکاپوی اندیشه ها (مصاحبه ها)؛ محقق علی رافعی؛ تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۵.
۸. جمعی از علما؛ بحوث ندوة أثر القرآن الکریم فی تحقیق الوسیطة و دفع الغلو؛ عربستان: وزارة الشؤون الإسلامية والاوقاف والدعوة والإرشاد، ۱۴۲۵ق.
۹. جواد آملی، عبدالله؛ تفسیر موضوعی قرآن کریم؛ ج ۱، قم: نشر اسراء، ۱۳۷۸.
۱۰. جوهری، اسماعیل بن حماد؛ الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية؛ ج ۳ و ۴، تحقیق احمد عبدالغفور عطار؛ بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۰۷ق.
۱۱. حسینی زبیدی، سید محمد مرتضی؛ تاج العروس من جواهر القاموس؛ ج ۱۲، تحقیق بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
۱۲. حکیم، سید محمد باقر؛ علوم القرآن؛ قم: مجمع فکر اسلامی؛ ۱۴۱۷ق.
۱۳. خمینی، سید روح الله؛ آداب الصلاة؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۰.
۱۴. خمینی، سید روح الله؛ شرح حدیث جنود عقل و جهل؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۷.
۱۵. خمینی، سید روح الله؛ صحیفه امام؛ ج ۱۲، ۱۴، ۱۶، ۱۸ و ۲۰، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام مند از مقاصد میانی و نهایی)

۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ مفردات الفاظ القرآن؛ ج ۱، تحقیق صفوان عدنان داوودی؛ بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
۱۷. رشیدرضا، محمد؛ تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار)؛ ج ۱۱ و ۱۲، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۱۴ق.
۱۸. زحیلی، وهبة بن مصطفى؛ التفسیر المنیر فی العقیة والشریعة والمنهج؛ ج ۲۵، بیروت: دارالفکر المعاصر، ۱۴۱۸ق.
۱۹. زرقانی، محمد عبدالعظیم؛ مناهل العرفان فی علوم القرآن؛ ج ۲، بیروت: دار إحياء التراث العربی، [بی تا].
۲۰. زمخشری، محمود بن عمر؛ الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقویل فی وجوه التأویل؛ ج ۴، تحقیق محمد عبدالسلام شاهین؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۷ق.
۲۱. شرف الدین، جعفر؛ الموسوعة القرآنیة، خصائص السور؛ ج ۲، محققان احمد حاطوم و محمد توفیق؛ بیروت: دارالتقريب بين المذاهب الإسلامیه، ۱۴۲۰ق.
۲۲. صدر، سید محمد باقر؛ المدرسة القرآنیة؛ قم: مرکز الأبحاث والدراسات التخصصیة للشهید الصدر، ۱۴۲۶ق.
۲۳. طباطبایی، سید محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۱، ۱۲ و ۱۷، قم: نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق.
۲۴. طبرسی، فضل بن حسن؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
۲۵. طریحی، فخرالدین؛ مجمع البحرین؛ ج ۳، تحقیق سید احمد حسینی؛ تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۸ق.
۲۶. عبدالباقی، محمد فؤاد؛ المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم؛ تهران: اسماعیلیان، [بی تا].
۲۷. فخر رازی، محمد بن عمر؛ التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)؛ ج ۲۰، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۲۸. فراهیدی، خلیل بن احمد؛ العین؛ ج ۴ و ۷، محققان مهدی مخزومی و ابراهیم سامرای؛ قم: مؤسسه دارالهجرة، ۱۴۱۰ق.
۲۹. فضل الله، سید محمد حسین؛ تفسیر من وحی القرآن؛ ج ۲۱، بیروت: دارالملاک، ۱۴۱۰ق.

۳۰. فیومی، احمد بن محمد؛ المصباح المنیر؛ قم: دارالهجره، ۱۴۰۵ق.
۳۱. کرمی، محمد؛ التفسیر لکتاب الله المنیر؛ ج ۸، قم: مطبعة العلمیه، ۱۴۰۲ق.
۳۲. کریمی، مصطفی؛ قرآن و قلمروشناسی دین؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۵.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ ج ۱ و ۲، تحقیق علی اکبر غفاری؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳.
۳۴. مجلسی، محمد باقر؛ بحار الأنوار؛ ج ۸۹، تحقیق محمد باقر بهبودی؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۳۵. مجلسی، محمد باقر؛ مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول؛ ج ۱۵، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۴ق.
۳۶. محدث نوری، میرزا حسین؛ مستدرک الوسائل؛ ج ۱۳، بیروت: مؤسسة آل البيت، ۱۴۰۸ق.
۳۷. مدرسی، سید محمد تقی؛ من هدی القرآن؛ ج ۱ و ۲، تهران: دار محبی الحسین، ۱۴۱۹ق.
۳۸. مشهدی، محمد بن محمد رضا؛ تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب؛ ج ۶ و ۷، تحقیق حسین درگاهی؛ تهران: وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸.
۳۹. مصباح یزدی، محمد تقی؛ اخلاف در قرآن؛ ج ۱، تحقیق محمد حسین اسکندری؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۸.
۴۰. مصباح یزدی، محمد تقی؛ قرآن شناسی؛ ج ۱ و ۲، تحقیق محمود رجبی؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۶.
۴۱. مصطفوی، حسن؛ التحقيق فی کلمات القرآن الکریم؛ ج ۹، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
۴۲. معرفت، محمد هادی؛ شبهات و ردود حول القرآن الکریم؛ قم: مؤسسة التمهید، ۱۴۲۳.
۴۳. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران؛ تفسیر نمونه؛ ج ۲۷، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۴۴. ملاحویش آل غازی، سید عبدالقادر؛ بیان المعانی علی حسب ترتیب التنزیل؛ ج ۱، دمشق: مطبعة الترقی، ۱۳۸۲ق.
۴۵. هروی، قاسم بن سلام؛ فضائل القرآن؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۶ق.

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام‌مند از مقاصد میانی و نهایی)

46. Abdol-Raof, H. (2006). Tawhid. In O. Leaman (Ed.), The Qur'an: An Encyclopedia (p. 625). Routledge.
47. Abdol-Raof, H. (2006). Tawhid. In O. Leaman (Ed.), The Qur'an: An Encyclopedia (p. 625). Routledge.
48. Albayrak, A. (2006). Conversion. In O. Leaman (Ed.), The Qur'an: An Encyclopedia (p. 152). Routledge.
49. Albayrak, A. (2006). Conversion. In O. Leaman (Ed.), The Qur'an: An Encyclopedia (p. 152). Routledge.
50. Berjak, R. (2006). Burhan / Bayan / Sultan. In O. Leaman (Ed.), The Qur'an: An Encyclopedia (p. 126). Routledge.
51. Berjak, R. (2006). Burhan / Bayan / Sultan. In O. Leaman (Ed.), The Qur'an: An Encyclopedia (p. 126). Routledge.
52. Eickelman, D. F. (2006). Social Sciences and the Qur'an. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 5, p.68). Brill.
53. Eickelman, D. F. (2006). Social Sciences and the Qur'an. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 5, p.68). Brill.
54. Eshots, Y. (2006). Ishq. In O. Leaman (Ed.), The Qur'an: An Encyclopedia (p. 311). Routledge.
55. Eshots, Y. (2006). Ishq. In O. Leaman (Ed.), The Qur'an: An Encyclopedia (p. 311). Routledge.
56. Frolov, D. V. (2006). Path or Way. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 4, p.28). Brill.
57. Frolov, D. V. (2006). Path or Way. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 4, p.28). Brill.
58. Hawting, G. R. (2006). Worship. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 5, p.555). Brill.
59. Hawting, G. R. (2006). Worship. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 5, p.555). Brill.

60. Kadi, W., & Mir, M. (2006). Literary Structure of the Qur'an. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 3, pp. 192, 200). Brill.
61. Kadi, W., & Mir, M. (2006). Literary Structure of the Qur'an. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 3, pp. 192, 200). Brill.
62. Karamustafa, A. T. (2006). Fate. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 2, p.187). Brill.
63. Karamustafa, A. T. (2006). Fate. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 2, p.187). Brill.
64. Leaman, O. (2006). The Qur'an. In O. Leaman (Ed.), The Qur'an: An Encyclopedia (p. 521). Routledge.
65. Leaman, O. (2006). The Qur'an. In O. Leaman (Ed.), The Qur'an: An Encyclopedia (p. 521). Routledge.
66. Mandel Khan, G. (2006). Magic. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 3, p.251). Brill.
67. Mandel Khan, G. (2006). Magic. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 3, p.251). Brill.
68. Mir, M. (2006). Names of the Quran. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 3, p.505). Brill.
69. Mir, M. (2006). Names of the Quran. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 3, p.505). Brill.
70. Rubin, U. (2006a). Jews and Judaism. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 3, p.25). Brill.
71. Rubin, U. (2006a). Jews and Judaism. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 3, p.25). Brill.
72. Rubin, U. (2006b). Muhammed. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 3, pp. 442, 445). Brill.

اهداف نزول قرآن؛ از هدایت فردی تا تشکیل جامعه الهی (تحلیلی نظام‌مند از مقاصد میانی و نهایی)

73. Rubin, U. (2006b). Muhammed. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 3, pp. 442, 445). Brill.
74. Rubin, U. (2006c). Prophet and Prophethood. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 4, p.300). Brill.
75. Rubin, U. (2006c). Prophet and Prophethood. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 4, p.300). Brill.
76. Saritoprak, Z. (2006). Allah. In O. Leaman (Ed.), The Qur'an: An Encyclopedia (p. 37). Routledge.
77. Saritoprak, Z. (2006). Allah. In O. Leaman (Ed.), The Qur'an: An Encyclopedia (p. 37). Routledge.
78. Sells, M. A. (2006). Memory. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 3, p.372). Brill.
79. Sells, M. A. (2006). Memory. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 3, p.372). Brill.
80. Sharon, N. (2006). People of the book. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 4, p.37). Brill.
81. Sharon, N. (2006). People of the book. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 4, p.37). Brill.
82. Smith, J. I. (2006). Faith. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 2, p.162). Brill.
83. Smith, J. I. (2006). Faith. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 2, p.162). Brill.
84. Thomas, D. (2006). Conversion. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 1, p.435). Brill.
85. Thomas, D. (2006). Conversion. In J. D. McAuliffe (Ed.), Encyclopedia of the Qur'an (Vol. 1, p.435). Brill.

